

УДК 911.3

Когайчук С.Ю.

Вінницький педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

Аналіз структури садових ландшафтів Східного Поділля

У статті досліджено особливості структури садових ландшафтів Східного Поділля на прикладі наявних плодоягідних насаджень у с.Попівці, Міжлісся, Шипинки (Барського району), Жорнище (Іллінецького району), Рахні-Лісові (Шаргородського району) та ін. В результаті ландшафтно-топологічного аналізу натуральних ділянок у ландшафтній структурі садових ландшафтів було виділено та описано заплашний, надзаплавно-терасовий, схиловий, вододільний типи місцевостей, які є типовими для території Східного Поділля. Здійснено просторово-часовий аналіз формування садових ландшафтів. Розглянуто таксономічну систему типологічних структур підкласу садових ландшафтів. На основі проведених досліджень створено сучасні карти садових ландшафтів та картосхеми плодкових насаджень окремих населених пунктів Вінницької області.

Ключові слова: садовий ландшафт, сад, плодоягідні насадження, тип місцевості.

Когайчук С.Ю. Анализ структуры садовых ландшафтов Восточного Подолья. В статье исследованы особенности структуры садовых ландшафтов Восточного Подолья на примере имеющихся плодоягодных насаждений в с.Поповцы, Межлесья, Шипинки (Барского района), Жорнище (Ильинского района), Рахны-Лесовые (Шаргородского района) и др. В результате ландшафтно-топологического анализа натуральных участков в ландшафтной структуре садовых ландшафтов было выделено и описано пойменный, надпойменно-террасовый, склоновый, водораздельный типы местностей, которые являются типичными для территории Восточного Подолья. Осуществлен пространственно-временной анализ формирования садовых ландшафтов. Рассмотрено таксономическую систему типологических структур подкласса садовых ландшафтов. На основе проведенных исследований созданы современные карты садовых ландшафтов и картосхемы плодовых насаждений отдельных населенных пунктов Винницкой области.

Ключевые слова: садовый ландшафт, сад, плодоягодные насаждения, тип местности.

Kogaychuk S. Yu. Analysis of the structure of Eastern Podolia garden landscapes. Podolia. The article examines the features of the patterns of garden landscapes of Eastern Podolia on the example of existing fruit and berry plantations in Popovka, Mizhlissia, Shipinci (Barsky district), Zhornische (Illintsi district), Rahny Lisovi (Shargorodsky region) and others. As the result of the landscape - topological analysis of natural areas in the landscape structure, garden landscape has been identified and described as riparian, floodplain - terraced, sloped, water -dividing types of areas that are typical for the Eastern Podolia. The spatial - temporal analysis of the garden landscape formation has been made . The taxonomic system of typological structures, subclass of garden landscapes is considered. On the basis of the conducted research, the modern maps of garden landscapes and charts of the fruit planting of the inhabited items in Vinnitsa district have been created.

Keywords: garden landscape, garden, fruit and berries plantations, type of terrain.

Наявність проблеми. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Як об'єкт географічного пізнання садові ландшафти досліджені недостатньо. Частково вони описані в структурі сільськогосподарських та селитебних ландшафтів (Ф.М. Мільков, Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська). Питання щодо їхньої структури, організації, формування, розвитку залишаються нерозкритими. У зв'язку з цим, дослідження садових ландшафтів сьогодні є актуальною науковою проблемою.

Постановка завдання. Дослідити структуру садових ландшафтів Східного Поділля.

Виклад основного матеріалу. У структурі класу сільськогосподарських ландшафтів садові ландшафти формують окремий підклас (рис. 1). Більшість садів Східного Поділля відноситься до зональних. Азональні садові ландшафти

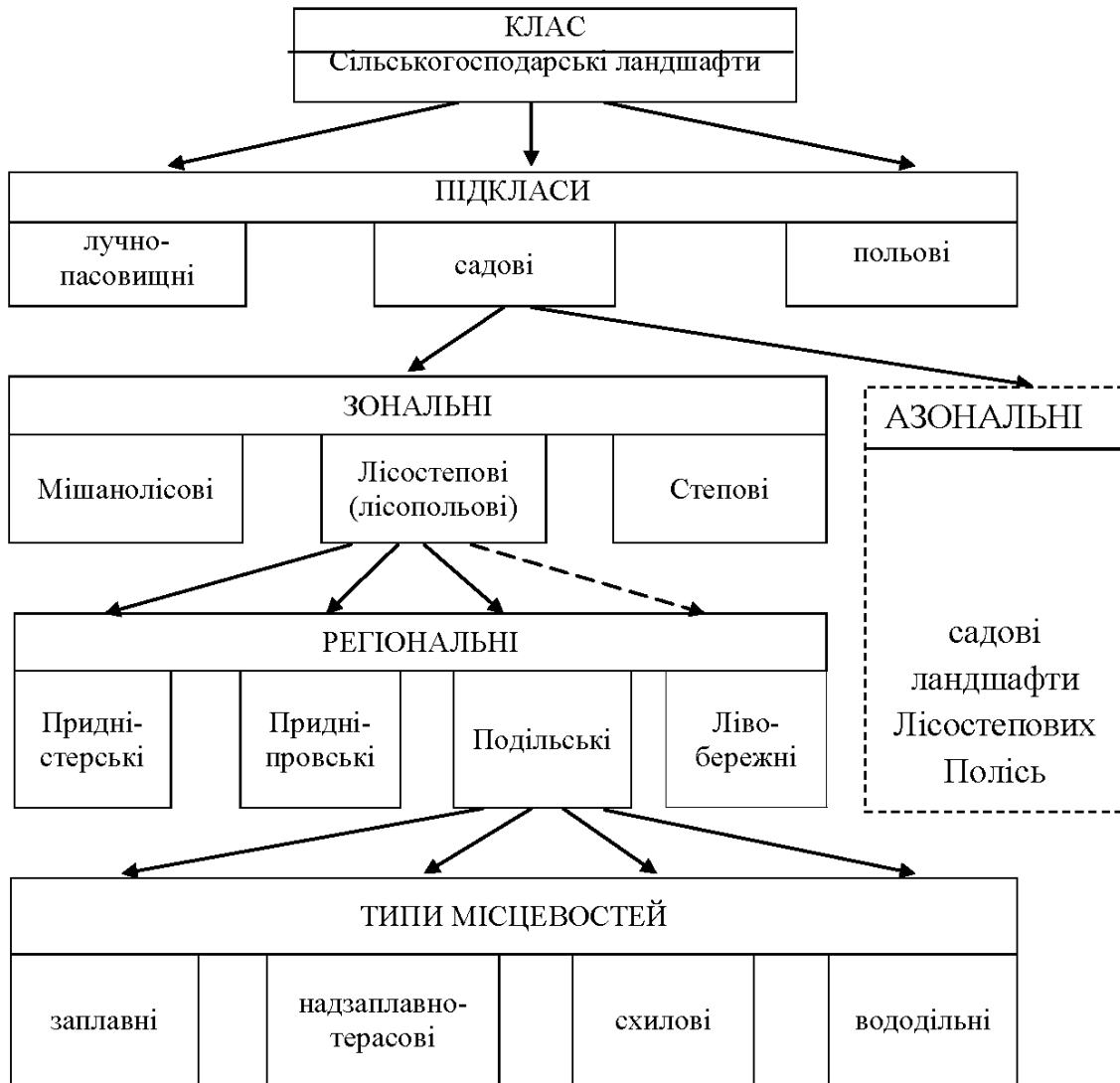

Рис. 1. Таксономічна система типологічних структур підкласу садових ландшафтів

формуються у структурі азональних ландшафтів Вінниччини, зокрема у межах Подільських Полісь – Летичівського, Прибузького, Десенського, Собського. Тут вони представлені колективними садами в околицях поселень та садками на присадибних ділянках, і є незначними за площею (до 1-2 га). У межах Подільських Полісь займають не більше 0,01-0,2% їх території. Ґрунтово-кліматичні умови, літологія порід (піски, каоліни) та неглибоке залягання ґрунтових вод (0,5-1,5 м) не є сприятливими для розвитку садівництва. Окремі плодові культури, зокрема абрикос, персик, волоський горіх, айва, виноград, інколи вимерзають [2, с. 104]. Тоді як чорна смородина, порічки, агрус та деякі «місцеві», переважно несортіві яблука, груші та сливи, добре проростають на цих територіях. Основні ділянки азональних садових ландшафтів у межах Східного Поділля доцільно відвести під кущові культури, плантації калини, глоду, ягідних культур. Розширення їх площі не є раціональним, оскільки спроби створення азональних садів здебільшого завершується невдало. Азональні садові ландшафти приурочені до надзаплавно-терасових типів місцевостей річки Південний Буг та

його приток.

Загальні чинники зумовлюють контрастні особливості садових ландшафтів у межах України. Це дає можливість виокремити мішанолісові, лісостепові (лісопольові) та степові садові ландшафти. У межах лісостепу вони (зональні чинники) теж неоднорідні. Ця неоднорідність спостерігається і в межах азонанних садових ландшафтів. Тому, зональні й азонанні типи садових ландшафтів доцільно ділити на регіональні типи – придністерські, подільські, придніпровські, лівобережні тощо.

В ландшафтній структурі регіональних типів садів чітко вирізняються ландшафтні типи місцевостей – заплавної, надзаплавно-терасовий, схиловий, вододільний. Приуроченість саду до певного типу місцевості визначає його особливості: площу, пороодно-сортний склад, систему посадки, способи обробітку ґрунту та догляду.

Перші промислові насадження багаторічних плодово-ягідних культур на території Східного Поділля були закладені протягом 30-х років ХХ ст. Більшість плодкових садів була створена в місцях малоприсадибних для ведення сільськогосподарства. Плодово-ягідні культури висаджували у долинах річок: на терасах і схилах, в балках, значно менше – на розораних землях вододілів. Сьогодні для закладання садів використовують переважно вододіли, підвищену, слабкохвилясту територію. Тому в ландшафтній структурі садових ландшафтів в межах досліджуваної території розглянуто заплавної, терасовий, схиловий та вододільний типи місцевостей (рис. 2).

У долинах річок досліджуваної території добре виражений *заплавний тип місцевості*. Характерною групою урочищ заплав є луки різного рівня зволоження, що складені алювіальними відкладами різного гранулометричного складу на лучних, лучно-болотних ґрунтах. Подекуди зустрічаються осокові болота. Заплави, що входять до досліджуваних ділянок, характеризуються незначною шириною (до 300-500 м). Родючі землі заплав у межах садових ландшафтів зайняті різнотрав'ям. Значно рідше заплави місцеве населення використовує під овочеві культури або під пасовища. Рослинний світ формують такі види: щавель кислий, щавель кінський, дика морква, валеріана лікарська, деревій, конюшина лучна, повзуча, люцерна, лисохвіст, тонконіг, грестиця збірна, костриця лучна.

Заплавні сади зустрічаються рідко. Їх формування стало можливим із зарегулюванням стоку річок. Площі садів у заплавах незначні, частіше це присадибні садки. Ця територія сприятлива для вирощування окремих сортів смородини та агрусу, оскільки зазначені культури добре ростуть та плодоносять на заливних ділянках з наносними ґрунтами, що містять достатню кількість органічних речовин.

Надзаплавно-терасові сади широко розповсюджені на Середньому Побужжі. Раніше це були колгоспні та радгоспні сади, площі яких становили від кількох десятків до сотні гектарів. Сади відносять до групи промислових, значну роль у їх розвитку відігравало застосування агрозаходів та техніки. Надзаплавно-терасові сади виокремлюються одноманітністю сортів (переважають 2-3 сорти яблук, стільки ж груш та слив). Переважна їх частина перебуває на завершальній стадії функціонування, інша частина занепала, або перебуває у занедбаному стані.

Територія Східного Поділля являє собою хвилясту рівнину, пересічену долинами річок, балками, ярами. Тому *схиловий тип місцевості* представлений схилами різної крутизни. Переважають ледве пологі (до 1°), слабкологі (1-3°) та

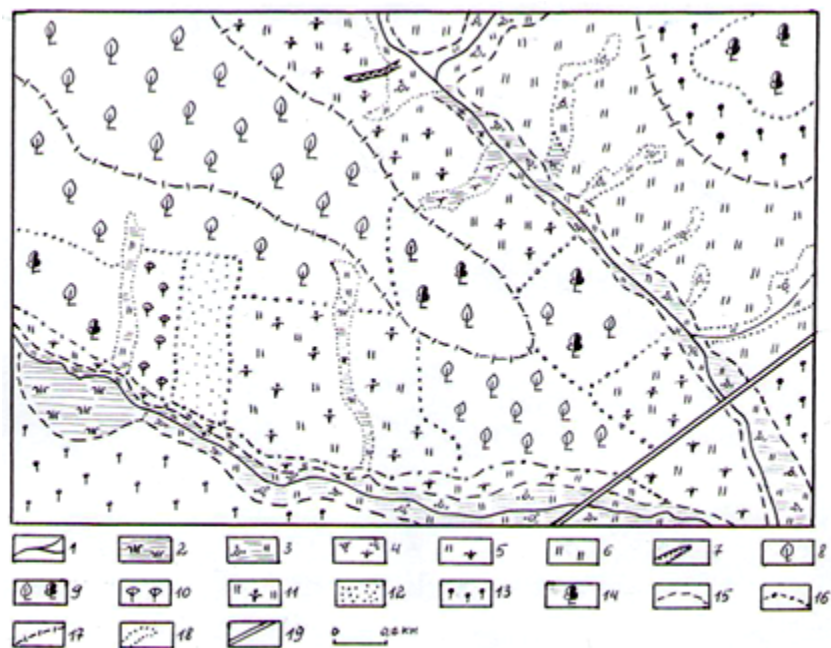

Рис. 2. Структура садових ландшафтів с. Попівці

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища: 1 – русло р.Лозової; 2 – вирівняна поверхня зволоженої заплави з алювіальними болотистими ґрунтами під очеретяно-осоковою рослинністю; 3 – помірно зволожена поверхня заплави з алювіально-лучними ґрунтами під осоково-рогозовою рослинністю; 4 – слабкзволожені поверхні заплави, заростаючі осокою і різнотрав'ям, вільхою чорною, вербою білою. **Надзаплавно-терасові. Урочища:** 5 – рівна розорана поверхня першої тераси з світло-сірими ґрунтами під лучно-степовою рослинністю. **Схилові. Урочища:** 6 – пологі нерозорані схили, що зайняті степовим різнотрав'ям; 7 – неглибокий (до 5 м) бічний яр, складений вапняково-глинистими породами, зарослий різнотрав'ям. **Садові. Схилові. Урочища:** 8 – багаторічні (35-40 р.), частково омолоджені, мало плодоносні насадження яблунь (сорт Слава Переможцям), на еродованих сірих лісових ґрунтах під різнотрав'ям (морквічник, тисячolistник, цикорій, полин, конюшина, мишій); 9 – пологі схили з еродованими сірими лісовими ґрунтами під насадженнями яблунь, що майже не плодоносять, зарослі вільхою, тополею білокурою, дубом звичайним, березою, ліщиною та різнотрав'ям; 10 – молоді насадження яблунь на місці старих розкорчованих садів, що закладені на шпалерах. **Польові. Схилові. Урочища:** 11 – розорані землі на місці розкорчованих садів, що заросли піретрумом, тисячolistником, волошкою, ожиною, цикорієм, лопухом, пирієм, хвощем польовим, осотом під зерновими, що мають низьку урожайність на дуже виснаженому еродованому ґрунті; 12 – розорані землі на місці розкорчованих неплодоносних садів; 13 – пологі схили з розораними сірими деградованими лісовими ґрунтами, що зайняті під сільськогосподарськими культурами. **Лісові ландшафти. Вододільні. Урочища:** 14 – дубово-грабові насадження на малопотужних сірих лісових ґрунтах. **Межі:** 15 – заплавного і надзаплавно-терасового; 16 – надзаплавно-терасового і схилового; 17 – схилового і вододільного; 18 – межі урочищ; 19 – траса Могилів-Подільський – Вінниця.

пологі (3-6°) схили, рідше – слабкоспадисті (6-9°) і спадисті (9-12°) схили. Раніше землі схилів вважали малопридатними для обробітку. У більшості випадків верхні та нижні частини схилів були зайняті лісовими угіддями та чагарниками. Частково схили використовували під оранку і вигони. У 70-80-х роках ХХ ст. збільшилась площа терасованих схилів, на яких було висаджено багаторічні плодові культури. У структурі схилових садів окрім нарізних терас є водовідвідні та водостічні канали, протиерозійні комплекси тощо. У садових ландшафтах силових типів місцевостей значно зростає частка техногенних елементів, що ускладнює їх обробітку та збір урожаю. Сьогодні сади, що закладені на ледве

пологих, слабопологих та пологих схилах, вирощують за принципами рівнинного садівництва, а обробіток ґрунту проводять упоперек схилу. Дерева розміщують за прямокутною схемою посадки. На схилах крутизна яких становить 6-12° застосовують прямокутне розміщення дерев та поперечний обробіток ґрунту. Поздовжній обробіток ґрунту не застосовують, так як він на слабо-спадистих і спадистих схилах сприяє вимиванню поживних речовин з ґрунту.

Вододільний тип місцевості представлений урочищами слабо нахилених та рівнинних поверхонь. У минулому ці землі були зайняті різнотравними степами, під якими сформувались родючі чорноземи. Згодом були розорані під зернові та технічні культури. На підвищених ділянках вододілів проростали дубово-грабові ліси на світло-сірих ґрунтах. Вододільні сади є розповсюдженими на території Вінниччини, займають значні площі. Вони чітко сплановані, з переважанням одного сорту культур. Заходи, що проводяться у садах – механізовані. Старі вододільні сади упродовж минулих 5-7 років зазнають інтенсивної реконструкції. Відбувається розширення площ молодих садових ландшафтів на вододільних типах місцевостей.

В Україні до кінця 40-х – початку 50-х років XX ст. у промислових садах застосовували квадратну схему розміщення плодових дерев на сильнорослих підщепах. Починаючи з 90-х років XX ст. у садах закладають оптимально згущені плодові породи, з прямокутним розміщенням дерев та максимально можливим обмеженням розмірів і добре освітлених крон. Згущене розміщення дерев у рядах сприяло накопиченню та збереженню вологи, самозахисту від вітрів, більшій кількості дерев на одиницю площі, та як наслідок – більшій кількості плодів. Деревя такого типу насаджень формували за округлою розрідженою, без'ярусною, напівплощинною, вазоподібною і веретеноподібною системами. Такі плодові насадження порівняно з іншими менш вимогливі до зовнішніх умов вирощування. До недоліків відносяться значна трудомісткість при обрізуванні, збиранні врожаю та використанні деяких інших робіт.

Молоді сади, що були закладені упродовж минулих 10-15 років, є пальметними. Вони вирізняються площинними кронами та великою щільністю посадки дерев. Для забезпечення вібростійкості влаштовують постійну опору у вигляді шпалери. Пальметні насадження плодоносять раніше на 2-3 роки порівняно з округлими кронами. Крони їх міцні, проріджені, що дозволяє вільно доглядати за деревом та збирати врожай, тому продуктивність праці у цих садах підвищується у 2-3 рази. Пальметні насадження є більш вимогливими до природних умов та своєчасного і повного проведення агротехнічних заходів.

У старих садах міжряддя задерновані. Задерніння спостерігається через ряд. У молодих садах (1-5 років) міжряддя розорані, так як протягом перших років проводиться інтенсивна обробка різноманітними агропрепаратами. Серед насаджень переважають кісточкові породи, у яких частка яблуні становить 90-95%. У старих садах проростають сорти: Ренет Симиренка, Джонаголд, Кальвіль Сніговий, Голден Делішес, Мекінтош, Мелба, Слава переможцям, Спартан, Папіровка. Сортимент молодих садів формують Глостер, Зоря, Пріма, Чемпіон, Флоріна. Вирощують також грушу, сливу, вишні, черешні, малину та ін.

Нові і старі сади включають садовзахисні насадження двох типів: захисні смуги – 4-8 рядів дерев, що розташовані по зовнішніх межах саду; вітролами – 1-2 ряди дерев, що розмежовують плодово-ягідні культури по межах кварталів, вододілів, вздовж ярів, підвищених місцях.

За будовою переважають щільні та провітрювані захисні смуги. Основними породами є тополя пірамідальна, тополя канадська, осока, горіх грецький, горіх чорний, каштан кінський, гледичія триколючкова, липа дрібнолиста, липа срібляста, в'яз, шовковиця червона, модрина сибірська, шовковиця біла, береза бородавчата, явір, горобина звичайна, смородина золотиста, акація жовта, терен, шипшина, жимолость звичайна, гордовина, верба прутівидна. Основною вимогою при створенні садозахисних смуг є правильний підбір порід, які мають бути нешвидкорослими. Між кварталами саду та захисними смугами є вільний простір від 5 до 10 метрів, що функціонує як дорога.

Садозахисні смуги, впливаючи на режим вітру, від якого залежить гідротермічний режим (температура повітря, поверхні ґрунту, вологість повітря), дещо змінюють елементи мікроклімату. У саду, у міру наближення до захисного насадження, швидкість вітру знижується порівняно з відкритими плодовими насадженнями. Захисний вплив відчутний до 25-30 висот лісосмуги. Зменшуючи швидкість вітру, захисні смуги захищають ґрунт у садах від вітрової ерозії, підвищують вологість повітря, знижують випаровування з поверхневого шару ґрунту. Із віддаленням від захисних насаджень температура повітря і поверхні ґрунту (до 20-30 см) підвищується. Завдяки зменшеній силі вітру підвищується відносна вологість повітря. Із віддаленням від захисної смуги – вологість повітря зменшується. Позитивний вплив лісових ландшафтів на садові полягає у більш ефективному впливі на елементи мікроклімату, порівняно із захисними лісосмугами.

У середині садові ландшафти створюють власний сприятливий мікроклімат, чим і різняться від інших ландшафтів. Причиною цього є захисні якості плодових дерев. Тут завжди панує «царство напівтіней», послаблена в 1-3 рази сила вітру, повітря на 10-18% вологіше, температури, як взимку так і літом, на 1-2° нижчі, ніж на прилеглих територіях [1, с. 65].

Дорожня мережа навколо садових масивів та між кварталами переважно прямолінійна, без твердого покриття, що є несприятливим для руху транспорту за погіршених погодних умов. На схилах дороги потрібно прокладати зигзагоподібно, враховуючи протиерозійні заходи. Під час польових досліджень було виявлено негативне явище – у садах, схилових типах місцевості дороги прокладені уздовж схилу (с. Міжлісся Барського району). На полотні ґрунтової дороги чітко прослідковуються ерозійні процеси, що з плином часу можуть призвести до формування яру (рис. 3).

Садіві ландшафти за своєю структурою можна розділити на два підвиди: власне антропогенні садові ландшафти та садові ландшафтно-інженерні системи. Якщо перші включають лише природний блок, то другі формуються на основі тісної взаємодії двох блоків – природного та технічного.

Тепер значна частина садових ландшафтів функціонує як власне антропогенні садові ландшафти. Це плодові багаторічні насадження, що були створені людиною з урахуванням усіх факторів навколишнього середовища для довготривалого їх функціонування. Проте, за певних умов були покинуті, тому почали розвиватись самостійно, без втручання людини. Прикладом власне антропогенного садового ландшафту є заліснені квартали яблуні у с. Попівці Барського району, заліснені квартали сливи та черешні у с. Жорнище Іллінецького району (рис. 4) та ін. У таких кварталах, через відсутність агрохімічних та агротехнічних заходів, самонасіюються породи, з яких сформовані садозахисні

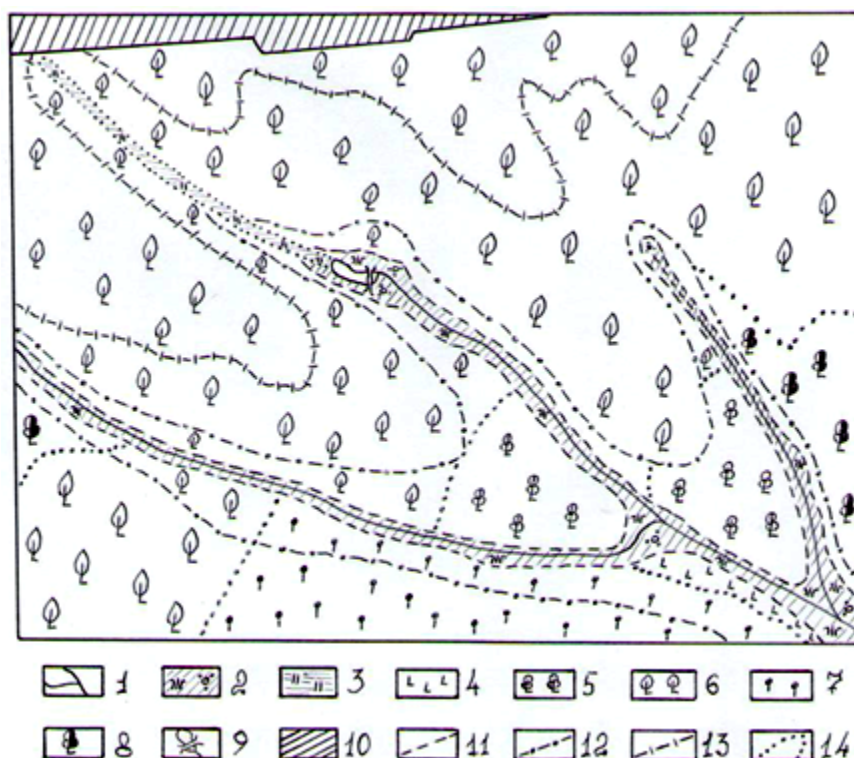

Рис. 3. Структура садових ландшафтів с. Міжлісся

Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовишні. Заплавні. Урочища: 1 – русло р. Мурафи та її лівих приток; 2 – вирівняна поверхня зволоженої заплави з лучною рослинністю на алювіальних лучних ґрунтах, що місцями переходить у болотисту місцевість із рогозо-очеретяно-осоковою рослинністю та чорновільшняками; 3 – перезволожена рівна поверхня заплави з лучною рослинністю на дерново-алювіальних ґрунтах. **Надзаплавно-терасові. Урочища:** 4 – рівна поверхня першої тераси з світло-сірими ґрунтами із різнотравно-злаковою рослинністю під випас. **Садові. Надзаплавно-терасові. Урочища:** 5 – вирівняна поверхня першої тераси з світло-сірими лісовими ґрунтами під ягідниками. **Схилові. Урочища:** 6 – пологі схили складені еродованими сірими лісовими ґрунтами з багаторічними частково омолодженими насадженнями яблунь (25-30 років) та різнотрав'ям (конюшина лугова, звіробій, тисячolistник та ін.) у міжряддях. **Польові. Схилові. Урочища:** 7 – слабо хвилясті, розорані поверхні з сірими лісовими ґрунтами, що зайняті сільськогосподарськими культурами. **Лісові. Схилові. Урочища:** 8 – пологі схили з сірими лісовими ґрунтами під дубово-ясенново-грабовою рослинністю. **Інші позначки:** 9 – став, заростаючий осоково-рогозовою рослинністю, що використовується для зрошення плодових насаджень; 10 – сільські селитебні ландшафти. **Межі:** 11 – заплавного і надзаплавно-терасового; 12 – надзаплавно-терасового і силового; 13 – схилового та вододільного; 14 – межі урочищ.

смуги. До таких порід належать дуб, береза, тополя, осика, черешня, бузина, ліщина, вільха та ін.

Іншим прикладом є шовковичні сади, що були закладені у 40-50-х роках ХХ ст. поблизу села Шипинки (Барського району). Через відсутність відповідних заходів поміж плодових дерев активно почали проростати такі лісові породи, як дуб звичайний, клен польовий, ясен, берест, шипшина. Розростається степове різнотрав'я. Можна виділити дві причини такого явища. По-перше, насіння порід, що самонасадились, було перенесене вітровими потоками (частково птахами) з прилеглих лісових ділянок. По-друге, лісові породи є первинними на місцевості, де був закладений сад. Як наслідок, через відсутність належного догляду за садом та за сприятливих умов ці породи швидко поширились по площі усього саду.

Рис. 4. Фрагмент картосхеми сучасних насаджень с. Жорнище

Сільськогосподарські ландшафти. Садові. Схилові. Урочища: 1 – багаторічні (понад 40 років) частково омолоджені насадження яблуні (Симиренка, Джонатан, Квальвін сніговий, Макінтош, Слава переможця); 2 – молоді (3-6 років) насадження яблуні (Глостер, Флоріна, Чемпіон, Пріма, Зоря) з розораним міжряддям; 3 – запущені насадження сливи, черешні, що заросли різнотрав'ям та лісовими породами дерев, підлягають розкорчуванню; 4 – розкорчовані насадження сливи, що заросли різнотрав'ям та поодинокими дикими деревами яблуні, сливи. **Польові. Схилові. Урочища:** 5 – слабо пологі схили з розораними сірими лісовими ґрунтами, що зайняті під польовими культурами; 6 – ледве пологі схили з виснаженим еродованим ґрунтом, розораною поверхнею під зерновими культурами, що мають низьку урожайність. **Лучно-пасовищні. Схилові. Урочища:** 7 – слабо нахилені рівнинні схили зайняті лучно-степовою рослинністю, що інтенсивно використовуються під випас; 8 – перезволожені, місцями заболочені понижені ділянки, зарослі різнотрав'ям (щавель кінський, тонконіг болотяний, рогіз широколистий, хвощ болотяний, полин звичайний). **Лісові. Схилові. Урочища:** 9 – слабопокаті схили з сірими середньосуглинковими ґрунтами під дубово-грабовою рослинністю. **Межі:** 10 – межі між кварталами саду без насаджень; 11 – 1-2 ряди дерев, що розмежовують плодові квартали; 12 – провітрювані садовозахисні смуги, сформовані тополею пірамідалною; 13 – дорожня мережа господарського призначення, без твердого покриття; 14 – дорога Жорнище – В'язовиця; 15 – господарський двір (перевалочний пункт); 16 – землі господарського призначення, що використовуються для збору обрізаного гілля.

Плантація шовковиці знаходиться у запущеному стані, тому підлягає розкорчуванню.

Проростає у саду трав'яна рослинність (різнотрав'я), окремі види якої є типовими для лучно-пасовищних та польових ландшафтів. Частина її перемістилась із суміжних територій, інша частина являється відновленою дикорослою флорою. Це свідчить про тісну взаємодію суміжних територій у системі парадинамічних процесів.

Протилежними до власне садових ландшафтів є садові ландшафти, що функціонують як ландшафтно-інженерні системи. Останні характеризуються складними схемами внесення добрив, обробкою хімічними препаратами, проведенням агротехнічних заходів (обрізка гілля, омолодження, обробка міжрядь), наявністю зрошувальних систем (с. Рахни-Лісові).

Висновок. Садові ландшафти займають особливе місце в структурі сільськогосподарських ландшафтів Східного Поділля, є фоновими. Польові дослідження в межах Вінницької області показують, що більшість їх приурочена до схилового та надзаплавно-терасового типу місцевості. Нові сади (пальметного

типу) сьогодні формують в межах вододілів. За цими садами – майбутнє садівництва Вінниччини.

Література

1. Денисик Г.І. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Видавництв «Теза», 2007. – с. 98-104.
2. Денисик Г.І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства / Г.І. Денисик, В.М. Воловик // Навчальний посібник. – Вінниця: ГПАНІС, 2001. – С. 57-67.
3. Каблучко Г.О. Плодівництво: Навч. посібник / Г.О. Каблучко, Б.К. Гапоненко, В.Л. Сніжко, В.І. Негода. – К.: Вища школа, 1990. – 351 с.

Подано до редакції 19.05.2014

Рецензент – кандидат сільськогосподарських наук О.В. Дєдов